

Filozofska analiza totalitarizma

Ivan MACAN

Sažetak

Autor u svojem članku poduzima filozofsku analizu totalitarizma. Nakon što je u najkraćim crtama odredio povijest pojma, prelazi na ispitivanje filozofske pozadine i korijena toga, za 20. stoljeće obilježujućeg fenomena. Zajedno s K. R. Popperom pronalazi između ostaloga prve korijene totalitarne misli već u grčkoj filozofiji prije svega kod Platona. Neposredne uzroke totalitarizma naslućuje u sekulariziranoj slici čovjeka pod utjecajem racionalizma i individualizma te u zapostavljanju religiozno-čudorednog utemeljenja čovjekova dostojanstva. K tome pridolazi posvjetovljenje ideje prava i države. Na kraju autor upozorava na opasnost »novog totalitarizma« kojeg naslućuje u sve većoj automatizaciji i kompjutorizaciji svih ljudskih područja te ukazuje na subsidijarnost socijalnih institucija.

Uvod

Tema »filozofska analiza totalitarizma« u neku ruku pretpostavlja da su društveni sustavi koje nazivamo »totalitarizam« na bilo koji način u odnosu prema filozofiji i filozofima pa bi zato nakon takve analize ti filozofi morali biti ili hvaljeni ili kuđeni. Kako uopće pristupiti tom pitanju? Metodološki je sigurno najtočniji pristup u tome da najprije nastojimo odrediti barem približno značenje samog termina, da bismo onda mogli pomalo otkrivati što se iza njega krije.

1. Povijest izraza »totalitarizam«

Uglavnom se svi tumači slažu da je izraz »totalitarizam« neologizam u teoretskom jeziku.¹ Oblikovan je u prvoj polovici 20. st. Izgleda da su već 1923. g. upotrebljavali talijanski liberali (Amendola i Gobetti) za označavanje talijanskog fašističkog režima koji su odbijali. Zatim je taj termin prihvatio sam taj režim, govoreći o »stato totalitario« i nastojeći ga pokazati pozitivno. Čini se da je samu riječ »totalitario« prvi upotrijebio

1 Usp. Walter Schlangen, *Die Totalitarismus-Theorie: Entwicklung und Probleme* Kohlhammer Stuttgart 1976., osobito 1. poglavlje: *Totalitarismus als politische Konzeption* str. 11–20. Usp. također instruktivni članak u enciklopediji *Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft*, sv. 6, koji je napisao Leonard B. Schapiro; natuknica *Totalitarismus*, stupac 465–490.

B. Mussolini, pri čemu se spominje njegov govor od 22. lipnja 1925. pred ostacima oporbenih stranaka u Italiji kad je govorio o »feroce volontà totalitaria« kojom se vodi njegov pokret. Onda su i drugi fašistički stranački vođe upotrebljavali izraz »totalitarni program naše revolucije«. Mussolini je tu svoju »totalitarnu volju« povezo s etatizmom koji je izrazio poznatom formulom: »Sve u državi, ništa izvan države, ništa protiv države«. Na Mussolinijev etatizam ideološki je utjecao talijanski neohegelijanski stranački ideolog Giovanni Gentile koji je i autor *Manifesta fašističkog intelektualca* tražeći apsolutnu totalnost fašističkih načela vlasti iznad svih drugih političkih snaga u državi. Glavnina njegovih misli ušla je u *Dottrina del Fascismo* koja se pod Mussolinijevim imenom najprije pojavila u *Enciclopedia Italiana* g. 1932. kao ideološki programski spis fašizma.

Izraz su preuzeli nacistički Nijemci u njemačkom obliku »totalitär«, ali su ga ubrzo počeli izbjegavati zamjenjujući ga izrazom »total« i govorili o »totaler Staat«, »totaler Feind« ili »totaler Krieg«, da bi kasnije sasvim nestao. Sam je Hitler najradije rabio izraz »autoritär«, valjda zato da mu ne bi predbacili kako imitira Mussolinija. U talijanskom se i njemačkom jeziku izraz »totalitaran« za vrijeme totalitarnih režima upotrebljavao kao protivnost za izraz »liberalan« koji su ondašnji državnici i ideolozi odbacivali.

U ruskom se jeziku izraz »totalitaran« od 1940. počeo upotrebljavati uglavnom kao sinonim za »fašistički«.

Oksfordski rječnik engleskog jezika kaže da se izraz »totalitarian« i »totalitarianism« počeo upotrebljavati g. 1928. i to jednako za talijanski fašistički, njemački nacistički i za komunističke režime. Uporaba te riječi naročito je u engleskom jeziku učestala nakon Drugog svjetskog rata, posebno u američkoj socijalnoj literaturi, koja je ujedno i najobimnija, ne praveći razliku između fašističko–nacističke i komunističke jednostranačke diktature. U Americi se počela razvijati i neka vrst antiideologije kao opravdanje politike suprotstavljanja društvenom uređenju u Sovjetskom savezu. Neki osobito prokomunistički komentatori tvrde da je izraz »totalitarizam« plod hladnog rata nakon Drugog svjetskog rata i difamiranja Sovjetskog saveza.

Mogli bismo se, dakako, upitati zašto je uveden taj novi izraz, (koji je doduše izveden iz latinskog »totus« i »totaliter«, ali se u obliku »totalitaris« ne javlja)? Na to se pitanje redovito odgovara da je oblik društvenog uređenja ili bolje političkog režima koji se tim izrazom označava toliko osebujan, nov i »sui generis« da je trebalo jednostavno stvoriti i novu riječ, da bi se upravo istakla ta novost. Tradicionalni pojmovi, kao što su diktatura, tiranija, despotizam, nisu bili dovoljni da bi označili i opisali onaj oblik strahovlade koji je nastao u doba moderne industrije i tehnologije. Svakako, danas nema nijednog pismenog čovjeka koji ne bi čuo ili sam upotrijebio tu riječ.

2. *Filozofska podloga totalitarizma*

Rekli smo na početku da bismo trebali dati *filozofsku* analizu pojave totalitarizma. Takva analiza svakako mora uključiti i barem kratko istraživanje o mogućim filozofskim pozadinama i podlogama koje su možda pridonijele da je došlo do totalitarističkih režima.

Premda se moderni totalitarizam, a u tome se uglavnom slažu teoretičari, uvelike razlikuje od klasičnih tiranija i diktatura, ipak oni imaju i mnoge zajedničke crte i zajednička obilježja. Ukoliko su za nastajanje klasičnih tiranija i despotizama bile odgovorne različite filozofske ideje, moguće je da su ti isti razlozi djelovali i u novije vrijeme.

Jednu od najoštrijih kritika svih vrsta totalitarnih ideja i režima napisao je austrijsko–židovsko–engleski filozof i društveni kritičar, nedavno preminuli Karl Raimund Popper (1902.–1994.) u djelu *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*.² Djelo je izdano prije 50 godina u Londonu premda ga je Popper završio tri godine prije, ali su razne izdavačke kuće odbile njegovo tiskanje. Popper piše u predgovoru za sedmo njemačko izdanje, koje je objelodanjeno za njegov 90–ti rođendan 1992., da je to djelo počeo pisati 13. ožujka 1938., na dan kad je doznao za Hitlerov ulazak u Austriju, njegovu domovinu (Popper je rođen u Beču, a bio je Židov). Tendencija tog djela bila je, po njegovim riječima: »protiv nacizma i komunizma; protiv Hitlera i Staljina, nekadašnjih saveznika u paktu iz 1939. g.«. »Toliko sam mrzio ta dva imena«, piše on dalje, »da ih u svom djelu nisam htio spomenuti. Zato sam išao tražiti tragove u povijesti; od Hitlera natrag do Platona: prvog velikog političkog ideologa koji je mislio u pojmovima klasa i rasa i koji je predložio stvaranje koncentracionih logora. A onda sam išao natrag od Staljina do Karla Marxa. Svojom kritikom Marxa htio sam kritizirati i samog sebe, budući da sam u svojoj ranoj mladosti sam bio kroz nekoliko tjedana marksist i čak komunist. (Još prije svog 17. rođendana odvratio sam se od tog krivovjerja.)«³

Naveo sam taj nešto dulji citat iz Popperova djela (zapravo dodatka koji je napisao kao devedesetgodišnjak) da bih pokazao njegovo mišljenje da su za totalitarne ideje i sustave ipak odgovorni filozofi, a među njima — prema Popperovu mišljenju — luč nosi nitko manji do sam Platon, kojeg su u ranom srednjem vijeku zvali »Divus Plato«. Mnogi izričaji koji se nalaze u spomenutom Popperovu djelu sigurno će zaprepastiti mnoge poklonike Platonove filozofije.

2 Služim se sedmim njemačkim izdanjem toga djela: *Die offene Gesellschaft und ihre Feinde*, 7. izdanje, svezak I *Der Zauber Platons*, svezak II *Falsche Propheten — Hegel, Marx und die Folgen*, J.C.B. Mohr Tübingen 1992., za koje je sam Popper napisao predgovor.

3 *Nav. dj.*, str. IX.

No pogledajmo najprije općenito, daje li filozofija povoda za totalitarne ideje? Pojam »cjeline« (ὅλον, totum) stajao je filozofima kao ideal pred očima već od samih početaka grčke filozofije. Parmenidova formula ἐν καὶ πᾶν poistovjetila je cijelo i jedno, da bi iz toga proizašao kao zadatak filozofije pronaći posredništvo između jednog i mnoštva odnosno cjeline i njezinih dijelova. Filozofija bi trebala nadvladati svaku razjedinjenost cjelovitosti bitka isključivši iz njega svaku i načelnu djeljivost ili barem konkretnu razdjeljenost mogućih dijelova. Ta sklonost filozofa prema jednom i cijelom pokazala se i u njihovu tumačenju čovjeka i njegova društvenog života. Navedimo tu poznato mjesto iz Aristotelove *Politike* kad on, na osnovi načela da je »cjelina nužno prvotnija od dijela« zaključuje da je »po naravi prvotniji grad negoli dom i svaki pojedini od nas«. ⁴ Taj odnos prvotnosti cjeline ispred dijelova primijenio je i sv. Toma na čovjeka i njegovo pripadanje zajednici, da se pojedinac, ako je štetan za zajednicu, može iz zajednice ukloniti pa i ubiti. »Svaki je naime dio po prirodi radi cjeline.... Svaka pak pojedinačna osoba uspoređuje se prema cijeloj zajednici kao dio prema cjelini«. ⁵ Da je ideja cjeline odigrala odlučnu ulogu u novovjekovnoj filozofiji, vidi se osobito kod Hegela koji jednostavno tvrdi: cjelina je istina. Opće je poznato da od toga ovisi i njegova teorija o državi.

No vratimo se opet Popperu. Jedan od glavnih korijena totalitarnog mišljenja za njega je *historicismam*. Što je to? To je shvaćanje društvenih znanstvenika ili filozofa da se čitav ljudski društveni život općenito mora i može tumačiti samo na temelju ljudske *povijesti*. Čovjek pojedinac je kod toga samo kao šahovska figura i beznačajan instrument u općem razvoju čovječanstva. Pravi akteri, djelatnici ili glumci, na pozornici povijesti jesu ili velike nacije ili veliki vođe ili velike ideje. Uz to se obično veže još i nauk o izabranom narodu. Ta teorija pretpostavlja da je Bog izabrao jedan narod kao posebno oruđe svoje volje. Taj se nauk može javljati u tom teističkom obliku, ali i u drugim oblicima, na pr. kao naturalistički historicizam koji evolucionini zakon izdiže na razinu naravnog zakona, kao spiritualni historicizam koji zakon razvoja gleda kao duhovni razvoj, ekonomski historicizam postavlja zakon ekonomskog razvoja. Zajednički je tu *kolektivistički* element, tj. kad se izdigne značenje jedne skupine ili klase bez koje pojedinac ne bi bio ništa. Mjesto spomenutog izabranog naroda može zauzeti bilo izabrana rasa (fašizam) ili izabrana klasa (marksizam). ⁶ Popper drži da se jedan i drugi pokret zasniva na Hegelovoj filozo-

4 Pol 1253a 20–22; Ladanov prijevod: grad = polis = država.

5 Quaelibet autem persona singularis comparatur ad totam communitatem sicut pars ad totum. (II–II, 64, 2). Treba ovdje spomenuti da Toma ne podređuje čitava čovjeka političkoj zajednici, jer se čovjek potpuno podređuje samo Bogu. Usp. I–II, 21, 4, ad 3.

6 Usp. *nav. dj.*, sv. I. poglavlje 1. str. 12–15.

fiji, ali da i sam Hegel slijedi neke antičke filozofe. On se tu zaustavlja na Heraklitu, Platonu i Aristotelu.

Heraklit je, u protivnosti njemu suvremene filozofije, držao da svijet (kozmos) nije totalitet stvari, nego totalitet ili sveukupnost događaja, promjena ili *činjenica*. Popper predmnijeva da je Heraklit do tog mišljenja došao na osnovu društvenih i političkih previranja svoga vremena. Heraklit je potjecao iz aristokratske kraljevske obitelji u Efezu i kao takav je imao jasno određeno mjesto u društvu. Premda se odrekao svojih privilegija u korist brata, on je stao na stranu aristokrata. Drži se gesla da je većina ljudi zla, a samo malo njih dobri (usp. fr. 104). Heraklit je sve svjetske stvari sveo na ognjeno plamenje, na procese, ali je u tim procesima otkrio i zakonitost, mjeru, um, mudrost. Taj je zakon neumoljiv i nitko mu se ne može usprotiviti. »Svi se događaji odvijaju nužnošću sudbine«. I unatoč svem relativizmu vrijednosti, koji bismo mogli nazvati etičkim relativizmom, Heraklit je, prema Popperu, izradio nauku o pravednosti rata i etiku slave: »Plemeniti ljudi izabiru sebi jedno umjesto svega drugoga — vječnu slavu umjesto prolaznih stvari, a svjetina je zasićena baš kao stoka« (usp. fr. 29); nauku sudbine i nadmoći velikog muža: »Jedan je za mene koliko deset tisuća ako je najbolji« (fr. 49); a sve to »podsjeća na neke vrlo moderne ideje«, dodaje Popper ne bez ironije.

Popper se puno opširnije bavi Platonovim mišljenjem, ali to nije moguće ovdje obraditi. Navest ćemo samo neke karakteristične izjave koje nas mogu iznenaditi. Nazivajući Platonov zamišljaj pravde totalitarnim, Popper citira R. H. S. Crossmana i kaže: »Platonova je filozofija najdivljiji i najtemeljiti napad na liberalne ideje koji svijet pozna«⁷ (str. 105). Opravdavajući mišljenje da je Platonovo shvaćanje pravde totalitarno, Popper kaže: »Tvrdim da je Platon u *Državi* izraz »pravedan« rabio kao sinonim za »ono što stoji u interesu najbolje države«. A što stoji u interesu najbolje države? Da se svaka promjena mora spriječiti održavanjem stroge podjele klasa i klasne vladavine. Ako je ta interpretacija točna, onda slijedi da Platonov politički program s njegovim zahtjevom pravde ostaje na razini totalitarnih nauka«.⁸

Popper, nadalje, predbacuje Platonu da nije iskren kad najprije kaže da su pravi filozofi oni »koji ljube istinu« (*Država*, 475e). Popper drži da Platon zapravo ne vjeruje u to, jer na drugim mjestima sasvim otvoreno izjavljuje da je jedan od privilegija vladara da može u punoj mjeri primijeniti laž i varku, navodeći sljedeće mjesto iz *Države*: »Dakle, ako ikome drugome, laž pristaje samo vladarima države, i to na korist države, bilo

7 R. H. S. Crossman, *Plato To-Day* (1937), str. 132. U bilješci Popper primjećuje da ga je ta zanimljiva knjiga osokolila za razvijanje njegovih dosta neortodoksnih mišljenja o Platonu sve do najneugodnijih zaključaka. *Usp. nav. dj.*, str. 105, bilj. br. 2, str. 307.

8 *Nav. dj.* str. 108.

radi neprijatelja, bilo radi državljana. Svi se ostali toga ne smiju laćati« (*Država*, 389b–c). Tu Popper osobito ističe riječi »u korist države« i čita iz toga Platonov totalitarni moral radi kolektivne koristi, koji se ne obazire čak ni na definiciju filozofa kao ljubitelja istine, ako je to potrebno za probitak države. Popper još optužuje Platona da je stvorio nauku o rasama, mit o krvi i tlu i mit o metalima u čovjeku koji, kad se pomiješaju, prouzrokuju nejednakost i neskladnu nejednoličnost, a ta nejednolikost stvara »rat i neprijateljstva gdje god nastane« (*Država*, 547a). Uza sve to Platon još smatra da se pri tom može služiti nagovaranjima i lažima kako bi i vladari povjerovali. Takvu laž on čak naziva »plemenitom« (γενναῖος),⁹ »Kako bi onda — rekoh ja — kad nam je potrebna kakva od onih laži o kojoj upravo malo čas govorasmo, bilo moguće da nam u tu umjesnu laž povjeruju poglavito sami vladari, a ako ne oni, barem ostali građani?« (*Država*, 414b).

Platonova »rasna« nauka možda najviše dolazi na vidjelo u sljedećem tekstu:

»Zaista ste braća svi vi u državi, reći ćemo mi pjesnici, ali je bog, dok vas je pravio kod poroda primiješao zlata onima među vama koji su sposobni vladati, zato su oni najvredniji; onima koji su pomoćnici, primiješao je srebra, a ratarima i ostalim obrtnicima željezo i mjed....

Vladarima dakle bog nalaže najprije i najviše da ni nad čim ne budu tako dobri čuvari i da ni nad čim ne bdiju tako pomno kao nad potomstvom, da bi spoznali što li je njima od toga u dušama primiješano; pa ako se njihov porod rodi mjeden ili željezan, da ga ni na kakav način ne požale, nego da dadu primjernu čast njegovoj prirodnoj sposobnosti i da ga ture među obrtnike i ratare; ako se opet od ovih rodi netko zlatan ili srebrn, da počaste i uzvise jedne među čuvaru, a druge među pomoćnike. Jer postoji proročanstvo da će država tada propasti kad je stane čuvati željezo ili mjed« (*Država*, 415a).

No ostavimo sad Platona i njegova kritičara Poppera, pa se okrenimo analizi bitnih crta totalitarizma kako su ih prikazali suvremeni analitičari.

3. Bitne crte totalitariz(a)ma

Kao što smo već spomenuli, glavni teoretičari totalitarizma bili su njemački emigranti u Americi. Najviše se spominju: Sigmund Neumann, *Permanent Revolution. The total state in a world of war* (N.Y. 1942.); Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, (N.Y. 1951.); Carl J. Friedrich i Zbigniew K. Brzezinski s djelom *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (Cambridge Mass. 1956.); Franz Neumann, *The Democratic and Authori-*

9 Kuzmić tu riječ na hrvatski prevodi: umjesna laž.

torian State (1957.; kod nas prevedeno: *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed Zagreb 1974.). Treba spomenuti i djelo Ericha Fromma, *Escape from Freedom* (N.Y. 1941.) koje daje analizu psiholoških korijena totalitarizma.

Svi teoretičari modernog totalitarizma slažu se u tome da se pojmom »totalitaran« mogu okarakterizirati režimi u fašističkoj Italiji, nacionalso-cijalističkoj Njemačkoj i staljinističkom Sovjetskom savezu. Većina se od njih također slaže da su svi ti sustavi, ukoliko su totalitarni, međusobno vrlo slični, gotovo identični, makar im ideološke pretpostavke bile različite. Nisu, dakako, svi autori složni ni s obzirom na broj bitnih oznaka totalitarnih država. Neki ih nabrajaju pet (L. Schapiro), neki šest (Friedrich i Brzezinski), neki osam (Ebenstein), a neki dvanaest (Messner). Možda je upravo zato najbolje da pogledamo onih dvanaest bitnih crta totalitarne države kako ih nabraja poznati austrijski socijalni teoretičar Johannes Messner (1891–1984), jer su tu uglavnom sadržane sve bitne karakteristike totalitarnih društava.¹⁰ Bitne su crte totalitarističkih režima dakle ove:

1) Pravo državnog autoriteta je neograničeno, a individualni ciljevi moraju se poistovjetiti s državnim ciljevima.

2) U totalitarnoj državi ne postoji razlika između društva i države, jer i pojedinac i niža društva imaju samo ona prava koja prime od državnog autoriteta. Ne postoje »slobodna« društva.

3) Totalitarna država ne dopušta nijedno pravo pred državom i pojedinac ne može braniti neko svoje pravo nasuprot državi. Kad se u totalitarnoj državi govori o »temeljnim pravima«, onda se misli na one slobode koje odobrava država.

4) Totalitarna država je jednopartijska država u kojoj se identificiraju država i monopolna stranka. Država je sredstvo za ostvarenje volje takve partije pa zato ta partija zauzima najvažnija mjesta u državnom mehanizmu.

5) Oblikovanje političke volje određuje vođa monopolne partije i krug ljudi oko njega. Ta se volja prenosi na narod propagandnim mehanizmom. Odgovornost se kreće odozgor prema dolje jer se sve bitne odluke donose na vrhu.

6) Narodno zastupništvo u totalitarnoj državi ima zadatak primati volju vlasti i tako postaje instrumentom propagandističkog nametanja te volje.

7) Totalitarna država je policijska država, jer državna moć prisile vlada neograničeno u cilju ostvarenja vladareve volje. Protiv opozicijskih izreka poduzimaju se drastične mjere (koncentracijski logori, deportacije, prisiljan rad, iznuđene ostavke funkcionara i sl.).

10 Usp. njegova djela: *Das Naturrecht. Handbuch der Gesellschaftsethik, Staatsethik und Wirtschaftsethik*, 4. izdanje, Tyrolia Innsbruck, 1960., str. 729–731; *Der Staat*, R + S Verlag Bonn, 1978., str. 125–129.

8) Totalitarna država nema funkcionalne kontrole vlasti koja se ne može pozvati na račun ili odgovornost.

9) Nema slobode javnog izražavanja mišljenja. Sredstva informiranja: tisak, izdavaštvo, radio, televizija, filmovi kontroliraju se i njih dirigira država ili su u rukama monopolne partije.

10) Ne postoji sloboda udruživanja čime se onemogućuje okupljanje oporbenih snaga, a sve druge organizacije stoje pod utjecajem partije i državne kontrole.

11) Zabranjena su i ljudska prava koja se temelje na slobodi savjesti kao što su očitovanje vjerskih uvjerenja, religiozno–čudoredni odgoj vlastite djece, ili su ta prava praktično onemogućena.

12) Totalitarna država na neki način smatra građane svojim vlasništvom, pa im čak zabranjuje napuštanje državnog teritorija.

Zanimljivo je da Messner propušta istaknuti ono što gotovo svi drugi ističu, tj. službenu monopolističku ideologiju, monopol partije nad oružjem i obranom te centralno vođeno gospodarstvo.

William Ebenstein u svojoj podužoj recenziji djela Friedricha i Brzezinskog¹¹ misli da se uz gore navedene kriterije za totalitarne sustave mora nadodati još načelo totalnosti ciljeva i sredstava te načelo proširenja vlasti na čitav svijet. Ako se naime izostavi princip totalnosti, onda se gubi razlika između totalitarnih i tradicionalnih autoritarnih vladavina i diktatura kako su se practicirale u Latinskoj Americi. Pravi se totalitarizam u smislu navedenih kriterija ostvario u samo četiri države u 20. st. i to: Njemačkoj, Japanu, Rusiji i Kini. Samo su te države bile velike i jake i kao takve kadre težiti za svjetskom vladavinom. Ako se kao jedan od važnih kriterija za totalitarnu državu uzme veličina i moć, onda se mnoge male države ne bi mogle nazvati totalitarnim, ukoliko su neovisne, tj. nisu puki sateliti velikih sila. Njih možemo prije nazvati autoritarnim diktaturama. Dakako da za čovjeka pojedinca koji u takvim državama živi, ta razlika ne igra veliku ulogu.

Za nas može biti zanimljivo da W. Ebenstein ostavlja otvorenim pitanje da li se Titov režim u komunističkoj Jugoslaviji nakon njegova prekida s Kremljom 1948. g. može zvati totalitarnim i kaže: »Premda je još i danas u titoizmu prisutno svih šest oznaka (totalitarizma prema Friedrichu i Brzezinskom, moja op.), možemo se prepirati o tome je li on još totalitaran ili bi za njega točniji opis bio da je autoritaran. Budući da Tito stoji između Istoga i Zapada i pokušava braniti neovisnost Jugoslavije pred imperijalističkim napadima, može mnoge grube crte svoga režima opravdavati kao neizbježnu cijenu za »vladu nacionalne obrane«. Kad bi se su-

11 Usp. »Analyse des Totalitarismus«, u djelu *Wege der Totalitarismus-Forschung* hrgg. von Bruno Seidel und Siegfried Jenkner, Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt 1974., str. 289–309.

tra odlučio opet se složiti sa sovjetskim imperijalizmom (što je nevjerojatna hipoteza), onda je gotovo sigurno da bi takva nova orijentacija vanjske politike imala kao posljedicu vraćanje totalitarizmu u unutrašnjosti«. Sličan je primjer i Poljska nakon što je 1956. Gomulka kao nacionalni komunist preuzeo vlast i prekinuo s Moskvom, a u tom ga je podupirala i Katolička crkva pod vodstvom kardinala Wyszinskog, upravo zato jer je, prema Ebensteinu, smatrala da se autoritarni može pretpostaviti totalitarnom režimu.¹²

4. Korijeni totalitarizma

U pokušaju filozofske analize totalitarizma postavimo pitanje, mogu li se neki filozofski stavovi i nazori smatrati odgovornim za taj »novovrnsni oblik vladavine« (*novel form of government*) kako totalitarizam karakteriziraju Friedrich i Brzezinski? Za odgovor na to pitanje može nam poslužiti analiza dubljih uzroka totalitarnih država što ih navodi Messner u navedenom djelu.

Na prvo mjesto tih uzroka on stavlja *sekularizaciju ideje čovjeka* što ju je u europsku misao unio racionalizam i individualizam. Slika o čovjeku je pod utjecajem prosvjetiteljskog racionalizma sve više gubila religiozno–ćudoredno utemeljenje i osiguranje svoga dostojanstva. Zanimljivo je da je upravo individualizam time što je »atomizirao« društvo postao uzrokom da je čovjek pojedinac, bez dovoljnog oslonca na metafizički utemeljenoj naravi, lako postao plijen kolektivnih vrijednosti koje su se počele stvarati i ispunjavati duhovni vakuum stvoren naglašavanjem vrijednosne neutralnosti.

Sa sekularizacijom slike o čovjeku išla je i sekularizacija države koja je pogodovala ideji apsolutne suverenosti. Atomizirani pojedinci i manja društva morala su tražiti svoj spas u jakoj državi.

Konačno jaka tendencija sekularizacije prava s proširenim načelom da *sve pravo proizlazi od države* dokinula je ideju naravnog prava koje bi pojedincu i manjem društvu (na pr. obitelji) pružilo obranu pred svemoćnom državom. Kako je individualizam nastojao čovjeka pojedinca postaviti apsolutnom svrhom ljudske egzistencije otrgnuvši i oslobodivši ga svake vezanosti na bilo što izvan njega (liberalizam), tako je kolektivizam imao dosta lagan zadatak dijalektičkim zaokretom stvoriti kolektivni individuuum i dati mu apsolutnost konačne svrhe i spasenja svakog individuuma, bilo u državi (fašizam), ili u rasi i naciji (nacizam) ili u egalitarnom društvu bez klasa (komunizam).¹³

12 Usp. *nav. dj.*, str. 297–298.

13 Usp. Messner, *Das Naturrecht*, str. 728.

Jedan od razloga određene privlačnosti »totalne države«, koja se uvijek nanovo javlja, stoji i u doživljaju čovjekove nedostatnosti koja ga nuka da pomoć potraži u udruživanju, u stvaranju društva. Općenito možemo reći da, što je čovjek slabiji to će biti podložniji nekoj zajednici. Čovjeka oslabljuje zamagljena slika njegove vrijednosti kao osobe. Budući da sva čovjekova prava izvire iz njega ukoliko je osoba, to će na formuliranje i održavanje tih prava uvelike utjecati tumačenja prerogativa osobe. Naglasi li se potreba društvene zajednice kao pomoći čovjeku, da se lako mogu žrtvovati svaki pojedinac koji želi ili može dezintegrirati to društvo i time umanjiti njegovu korist, onda se čovjek mora osjećati potpuno nezaštićenim i u pogibelji da bude pregažen. Tim više što totalitarna društva nastupaju s nakanom mesijanizma kao jedino sredstvo spasenja. Ona se trude da pokažu posebnu brigu za čovjeka, osobito malog i nezbrinutog. Totalitarni vladari nastoje uvjeriti ljude da su upravo oni pronašli i u ruci drže formulu za savršenu sreću čovječanstva, tako da ljudi zaborave gledati na metode kojima se ta savršena sreća želi postići. Zato su spremni žrtvovati i neke svoje slobode pa i prava. Tome su tijekom povijesti pridonosili socijalni filozofi koji su gotovo svi pisali utopije o »sretnom gradu«, ne gledajući na to da su te utopije doista »u-topije«, tj. »mjesta kojih nema«, jer su neostvarive bez prisile i nepravde. U novije su vrijeme osobito problematične teorije J.J. Rousseaua, Hegela i Marxa, jer veliki dio totalitarističke filozofije izravno ovisi od njihova utjecaja. Tragedija se sastoji i u tome što su se neki od tih filozofa, primjerice Rousseau i Marx, strastveno zauzimali za slobodu čovjeka, ali su u teoriji širili takve utopije da su se iz njih počeli razvijati totalitarizmi u času kad ih je netko počeo ostvarivati. Rousseauova zabrana »partijskih društava«, loše definirana »opća volja«, tvrdnja da zakon proizvodi moral i sl. postalo je glavnim sadržajem totalitarnih teorija. Pogubna je i Rousseauova tvrdnja da je dovoljno za slobodu čovjeka ako netko državu promatra kao »vlastitu«. No to je fikcija jer je pojedincu potrebna djelotvorna zaštita i pred vlastitom državom. A Marxovu utopiju o nestanku države neki drže najopasnijom utopijom svih vremena, jer kad nestane država, ostaje gola vlast jednog aparata, što se i u stvarnosti pokazalo.

Kad se govori o sreći i spasenju čovjeka, onda se dakako želi spasiti neki apstraktni čovjek kojega zapravo najbolje reprezentira total(itar)na država pa se zato njoj mora sve podrediti. Konkretni čovjek pojedinac ostaje samo »dio društva« koji onda, upravo kao »dio«, tj. uvijek manji od cjeline i njoj u svemu podređen, gubi svoju posebnu vrijednost. Razumljivo je stoga što neki upozoravaju da nominalističko i pozitivističko urušavanje pojma supstancije i naravi kao svoju posljedicu ima gubljenje osobnih vrijednosti. Nije onda čudno što je svaki totalitarni režim nastojao proizvesti filozofsku teoriju koja bi opravdavala njegove postupke i dala mu čak neku demokratsku legitimizaciju. Svi totalitarni vođe željeli

su upravljati »u ime naroda«. Hitler je, kažu, smatrao da ima »sveto pravo vladati nad Nijemcima«. Takva je teorija redovito postajala *ideologijom*, a to znači instrumentom vlasti i manipulacije. Upravo na polju ideologije pokazuje se sva »totalitarnost« takvih režima jer on želi zahvatiti čovjekov um i volju, a time i njegovu savjest, tako da se čovjek pomalo mora osjećati krivim ako se ne želi ili ne može složiti s vladajućom ideologijom. I tako totalitarna ideologija pomalo prelazi u neku vrst religije ili barem u njezin nadomjestak. Totalitarni vođe redovito ne dopuštaju neku drugu religiju osim službene ideologije.

Totalitarni režimi su, unatoč svim strahotama koje su sadržavali, ipak najprije fascinirali i pronalazili zagovornike i pristalice, dok su njihovi protivnici pokatkad upadali u osjećaj nemoći i obeshrabrenosti. Sjetimo se samo nostalgije koju pokazuju neki u bivšim komunističkim državama. Karakterističan je znak tome i činjenica što u više takvih zemalja bivši komunisti opet dolaze na vlast i to na osnovi demokratskih izbora. Zanimljivo je da se teoretičari totalitarizma nisu usudili davati prognoze o njihovu nestanku, a svi smo bili iznenađeni brzim propadanjem komunističkog bloka. Friedrich i Brzezinski su čak predviđali da će »vrlo vjerojatno totalitarne diktature postajati sve totalitarnijim, makar se intenzitet i usporavao,« i da će još veliki dijelovi čovječanstva koji još nisu pod totalitarizmom ubuduće pasti pod njega.¹⁴ Oni su također sumnjali da će u totalitarnim državama doći do veće unutarnje krize, ako ne budu ugrožene izvana.

Danas se teoretičarima nameće zadatak istražiti razloge naglog pada i nestanka većine komunističkih totalitarnih režima, da bi se uklonili razlozi za nastanak novih oblika diktatura. Nije ni lako ni zahvalno upuštati se u prognoze, ali nije teško prepoznati da i u suvremenom demokratskom svijetu postoje sile koje ili već jesu ili mogu lako postati totalitarnima. Jasno je da su oblici tog (nazovimo ga uvjetno) »novog totalitarizma« drukčiji, naizgled »humaniji«, ali zato ništa manje opasni za čovjekovu slobodu. Nagla automatizacija i kompjuterizacija, bez koje su gospodarski razvoj i opći napredak doduše nezamislivi, sigurno u sebi nose mnoge pogibelji. Ne zaboravimo da riječ »kibernetika« dolazi od grčke riječi koja znači »upravljati«, »vladati«. Ako je informatika imala moć srušiti jake totalitarne režime druge polovice 20. st., onda ona sigurno ima moć opet podjarmiti ljude; dakako, ako se krivo upotrijebi.

Zapitajmo se na kraju: može li filozofija, mogu li filozofi pružiti neku pomoć da se opasnosti od pojave novih totalitarizama uklone? Ako su filozofi skrivili nastanak tiranija, despotizama i totalitarizama, a zasigurno jesu, onda mogu pronaći i »protu-virus«. Neki sveopći lijek nije ni moguć ni oportun, ali je moguće dati smjernice koje bi tu uvelike pomogle.

14 Oni su svoje djelo pisali 1956. g. Usp. Ebenstein, *nav. dj.*, str. 299.

Socijalne i političke filozofije trude se pronaći pravu formulu za razmjerni odnos između pojedinca i društva, koja bi zaštitila i jedno i drugo. Bez ikakve sumnje najprije treba zaštititi čovjeka u njegovu osobnom dostojanstvu. To je, držim, moguće samo onda:

1) ako se pravo i zakon ne utemeljuju na ljudskoj volji ili čak samovolji, nego na onom što svaka volja, i pojedinačna i »opća«, mora poštivati. Zato se svaki pravni poredak mora nužno uklapati u etičke okvire. Mislim da se ni u tzv. »dijaloškoj etici«, koju danas rado ističu, ne može zaobići ono što se u tradiciji zove »naravnim pravom i zakonom«, bez bojazni da bismo se time zatvorili u »puževu kućicu« statičnosti. Ljudska narav nije (samo) neka apstraktna nepromjenljiva bit, nego participira u dinamici svakog konkretnog bića.

2) ako konkretnog čovjeka postavimo za svrhu individualnog i društvenog života i djelovanja, što ističe tradicionalno načelo supsidijarnosti društva, posebno države. Država je nužno sredstvo da čovjek mogne razviti svoje čovječstvo, ali ona je ipak samo sredstvo uvijek u službi, na pomoć čovjeku. Jasno je da je konkretni čovjek, upravo na temelju svoje naravi, upućen na drugoga, na društvo i da jedino u toj povezanosti s njima može ostvarivati sve mogućnosti svoje naravi. Držim stoga, da dva osnovna načela kršćanske socijalne filozofije i etike: načelo solidarnosti i načelo supsidijarnosti mogu biti najbolja brana svakom mogućem totalitarističkom nasrtaju.

DIE PHILOSOPHISCHE ANALYSE DES TOTALITARISMUS

Ivan Macan

Zusammenfassung

Im vorliegenden Artikel versucht der Autor, eine philosophische Analyse des Totalitarismus zu geben. Nach kurzer Bestimmung der Begriffsgeschichte geht er zur Untersuchung des philosophischen Hintergrunds und der Wurzeln dieses für das 20. Jahrhundert charakteristischen Phänomens über. Zusammen mit K. R. Popper u.a. findet er die ersten Wurzeln des totalitären Gedankens bereits in der griechischen Philosophie vor allem bei Platon. Die unmittelbaren Ursachen des Totalitarismus vermutet er in säkularisiertem Menschenbild unter dem Einfluß des Rationalismus und Individualismus und in Abkehr von der religiös-sittlichen Begründung der Menschenwürde. Dazu kam eine Verweltlichung der Rechts — und Staatsidee. Abschließend warnt der Autor vor der Gefahr eines »neuen Totalitarismus«, die er in immer größer werdenden Automatisierung und Computerisierung aller menschlichen Bereiche erblickt und weist auf die Subsidiarität der sozialen Institutionen hin.

